

PAUL DE MAN

Visszatérés a filológiához

Az a civódó hangnem, amely az irodalomtanításról szóló vitákat jellemzi, gyakran a kortárs irodalomelmélet föltünésére vezethető vissza. Ebben persze nincs semmi meglepő, hiszen minden új megközelítés, módszer előtérbe kerülésekor nagyon is jól érthető rosszkedv lesz úrrá azokon, akiknek a legújabb bajkeverők színre lépésével felül kellene vizsgálniuk eddig jól bevált irodalmi szokásaikat, esetleg módosítaniuk kellene ezeket. Az érzelmektől sem mentes polémia a kortárs elmélet (néhány kiemelt aspektusa) nyomán ennél azonban jóval szerteágazóbb gyökerű, ugyanis nemcsak a kulturált konzervativizmus talajából táplálkozik, hanem az erkölcsi felháborodásából is. A háborgatott nyugalom és a lelkiismeret nevében hallatja idegességtől remegő hangját, de ez a hangulat nem kizárólag a teoretikusok ellenfeleire értendő: a legtöbb esetben az elmélet protagonistái sem kevésbé nyugtalanok. Amikor pedig nem tűnnek annak, érződik, hogy magabiztosságuk utópisztikus sémákra épül. Az irodalom jól megalapozott értelme került tűz alá. Nem csoda, ha úgy dönt, hogy visszalő.

Amióta az irodalomtanítás autonómiára tett szert az akadémiákon belül (rendszeresen emlékeztetnek is rá bennünket, hogy ez viszonylag kései, a XIX. század utolsó évtizedeinél korábbra vissza nem menő fejlődés eredménye), humán és történeti diszciplínaként határozta meg önmagát, amely a még elkülönítetten kezelt, leíró tudományokként emlegetett retorikával és poétikával rokon, de sokkal ambiciózusabb, mintsem hogy leragadjon a puszta deskripciónál. Az irodalomtanítás nemcsak saját nemzeti és komparatív történettel bír, hanem modellértékű is – azon történeti tudományok esetében, amelyeknél a kutandó anyag határai elmosódnak –, mivel régóta rendelkezik sajátos szövegek viszonylag stabil kánonjával. Ráadásul a szövegek jelentésének meghatározása ugyancsak feladata, és ez a hermeneutikai funkció a teológiával való (vér)rokonságát szintén megalapozza.

Végül pedig, amint az emberi tapasztalás sokfélesége és a tekintélyes számú tudományos terület leülepedik benne, utat talál a morálfilozófia problémáihoz – az érték és a normatív ítélet kérdéséhez. Ha nyelvtudományként fogjuk föl, gyakorlati és deskriptív szempontjai harmonizálnak történeti, teológiai és és etikai funkciójával. Az irodalom professzora joggal érezheti megelégedve magát: tudományos lelkiismerete kielégül saját nyelvészeti s történeti tudásának pozitív értelemben vett merevségétől, miközben erkölcsi, politikai megvallási (a szó átfogó jelentésében) lelkiismerete ezen tudás a világ, a társadalom és a személyiség megértésének igyekezete révén könnyebbül meg. Az irodalmi didaxis jogosan remélhetné, hogy példaértékűvé válik az interdiszciplináris humán tudományok számára. Noha ez a remény összeegyeztethetetlen az irodalmi kritikával és az elmélettel, az irodalomelmélet néhány formája (főleg olyanokra kell gondolnunk, amelyek az esztétikai spekuláció – angol területen Coleridge-ra visszavezethető – hagyományát követik) teljes mellszélességben kiáll ezen elvárások mellett. Olyan – egymástól távol álló – neveket lehet fölhozni példaként, mint I. A. Richards, Lionel Trilling, R.P. Blackmur és Northrop Frye.

Erről viszont szó sincs William Empson, Kenneth Burke vagy még újabban néhány, túlnyomórészt francia kritikus és filozófus esetében, akik munkájuk során a strukturalista nyelvészet területén folytatott kutatásokat is figyelembe veszik, kiváltva ezzel tudós kollégáik haragját. A Harvard diáklapjának, a *Harvard Magazine*-nek 1982. évi október-novemberi számában az angol irodalom kitüntetett professzora, Walter Jackson Bate, aki kiemelkedő (Keatsról, Samuel Johnsonról és a romantika eszmétörténetéről szóló) könyvek szerzője, nagyhatású cikkében bejelentette az irodalomtanítás összeomlását. Egyre növekvő professzionalizmusuk és specializációjuk kudarcot vallott – állítja a bölcsészettudományok megmentéséért síkra szállva akkor, amikor – állítólag – „történelmük legsúlyosabb válságát élik át, amelynek kiváltója egy, a düh, a félelem és az elvakult defenzivitás együttes alkalmazásával irányító, önpusztító kurzus.” Történeti áttekintésében fölvezolja az irodalomoktatás fokozatos leépülését: Bate e hanyatlás okát az irodalomelméletre irányuló egyre fokozottabb odafigyelésben látja, amely a posztstrukturalista éra végső katasztrófájában éri el csúcspontját; az angol tanszékekre olyan franciás nézetek tolakodtak be, amelyek „az irodalom, az emberi kommunikáció és voltaképpen az élet nihilisztikus szemléletét” védelmezik.

A fő, név szerint is megemlített bűnös Jacques Derrida, ez a „pajkos párizsi”, (egyébként nem odavalósi), „aki sohasem szentel figyelmet igazán jelentős filozófusoknak, kivéve a gyorsan áporodott szagúvá lett pesszimizmust (pl. Nietzsche).” Az idézetből kiviláglik, hogy Bate professzor, ez az alapos tudós és briliáns tanár, jelen esetben forrásait a *Newsweek* magazinra korlátozta. Az irodalomtanítás krízise, amelyre Bate figyelmeztet minket, tény. Ez azonban nem jelenti azt, hogy diagnózisa és gyógymódjai helyesek. Márcsak azért sem, mert javasolt terápiái termékeny vita keretei között azóta sem jutottak érvényre; ezek csupán folyamodványok az egyetemek adminisztratív személyzete felé, hogy tagadják meg a kinevezést azoktól az oktatóktól, akik az elméletre koncentrálnak. Az pedig mégcsak nem is szükséges, hogy Bate szellemisége vita tárgya legyen. Minden jó felfogóképességgel és akarattal megáldott emberben a téma már egyszer s mindenkorra letisztult. Ami még hátravan, az sokkal inkább a törvényi ráhatás, mintsem egy kritikus vita ügye. Néhányan valóban nagyon megrémülhettek, ha ilyen agresszívan defenzívvé váltak.

Az én ráébredésem az irodalom tanításának kritikai, sőt szubverzív erejére nem a filozófiához való ragaszkodásom, hanem egy rendkívül különleges iskolai élményem eredménye. Az ötvenes években a Harvardon Bate egyik kollégája, Reuben Brower általánosan művelő tárgyként tartott egy egyetemi kurzust „Irodalmi interpretáció” címmel (a Harvardon és szélesebb szakmai körökben HUM6 volt az ismertebb neve), ahol számos angol és komparatiztika diplomás fiatal segédkezett tanársegédi minőségben. Nincs ember, aki távolabb állt volna a „nagyhatású” francia teóriától, mint Reuben Brower. Shakespeare-ről és Pope-ról írt könyvei nem éppen a kritikus terrorizmus manifesztumai, hanem az érzékeny tudományosság példái. Sokkal inkább érdekelt a görög és a latin irodalom, mint az elmélet. Richards és Leavis volt az a két kritikus, akikhez – Eliot mellett – legközelebb érezte magát, szimpátiáját pedig az táplálta, hogy a hangsúlyt mindketten az etikára fektették. Amiben viszont Brower hitt és amit hatásosan közvetített, első ránézésre teljesen ártalmatlan, pragmatikus, Richards gyakorlati kriticismusán alapuló szabály volt: a hallgatónak, amint

mások műveinek olvasásába kezdtek, tilos volt olyasmiket mondaniuk, amik nem a vizsgált textusból váltak levezethetővé. Nem tehettek olyan megállapításokat, amelyeket nem tudtak alátámasztani a szövegben konkrétan előforduló, jellegzetes nyelvi formulák segítségével. Másszóval arra kényszerültek, hogy a textust szorosan vett szöveggént kezdjék el olvasni, és ne mozduljanak rögtön ki az emberi tapasztalás vagy történelem általános kontextusába. Nagyobb alázattal és mértékletességgel fogalmazva: abból az elkerülhetetlenül keletkező zavarodottságból kellett kiindulni, amelyet a szokatlan hangnembváltások, frázisok meg alakzatok gerjesztettek, s az elég figyelmes olvasó fölismerte ezeket, a kellően őszinte pedig nem rejtette értetlenségét a folygyülemllett – az irodalomtanítás során a human tudományokon gyakran túlmutató – gondolatok paravánja mögé. Ennek az egyszerű elvnek – elég meglepő módon – távolba mutató didaktikai következményei lettek; soha nem hallottam a hallgatókat ennél jobban átformáló stúdiumról. Néhányan soha nem látták be, mi a célja annak, hogy a fenti módokon korlátozzák figyelmüket a kézben tartott anyagra és inkább koncentráljanak a jelentés közvetítésének módjára a jelentés helyett. Mások viszont azonnal kapcsolak, s a továbbiakban többé már nem emlékeztettek korábbi önmagukra. Az a dolgozat, amit a stúdium végén adtak be csak nagyon kicsiben hasonlított az elején készítettre. Amit általánosságban veszítettek, bőven pótolták a precizitással és azzal, hogy sokkal közelebbi viszonyba kerültek egyéni nyelvhasználatukkal az írás során, ami a korábbinál sokkal nehezebb feladattá vált, mivel immáron nem adatott meg az a szabadság, amely eltúrte, hogy elmélyedjenek saját, bármiféle jöttment gondolataikba, vagy parafrázáljanak minden véletlenül fölmerülő elképzelést. A szakmát azok a művek forgatták föl, amelyek megírására a Brower-tanítványok képtelenek voltak. A jó olvasók gyakran másodvonalú írókká lesznek, és ez – irodalomtanításunk jelenlegi helyzetében – tiszta haszon. Ez a kurzus éppúgy mentes volt mindenféle szubverzív szándéktól, mint elméleti kifogástól, minimumon tartott – kivéve néhány bevett metanyelvi terminust – fogalmi és terminológiai apparátus jellemezte. Az órákat természetesen átittatták ideológiai és metodológiai előfeltevések, ezek azonban nem a tanár-diák viszony megbolygatásával, hanem implicit módon tudatosultak. Reuben Brower különleges, a nyelv finom rezdüléseit tisztelő tehetőség volt, mivel egyszerre tudta a dolgokat oly tisztán láttatni, ahogy egy filozófiai vizsgálódásnak még most is kellene, valamint tudott pragmatikus lenni. Világos, hogy pusztán maga az olvasás – megelőzve minden elméletet – képes átalakítani a kritikai diskurzust oly módon, hogy ez az irodalom tanítását a teológia-, etika-, pszichológia- vagy szellemtörténet-tanítás helyettesítőjeként elgondolók számára gyökeresen fölforgatónak tűnjön. Mégis, a szoros olvasás során (önnön lényegének/önmagának ellentmondva) gyakran ez valósul meg, mert muszáj reagálni a nyelv struktúráira, amelyek rejtve tartása az irodalomtanítás többé-kevésbé titkolt célja. Odafigyelni a nyelv filológiai, retorikai trükkjeire nem egyenlő az esztétikai értékeléssel, noha ez utóbbi lehet az útja-eszköze annak, hogy eljussunk a korábbihoz. Az irodalomtanárok és a hallgatók számára talán ez a legnehezebb: fölismerni azt, hogy értékítéletük nem elsősorban vagy kizárólagosan esztétikai kritérium, azaz saját, irodalomról folyó diskurzusuk analitikus merevségének függvénye.

Egyelőre még külön nyájban legelnek a birkák és a kecskék: a fogyasztók meg az irodalom „professzorai”, a pletykaszintű értékelés és az aktuális percepció művelői. A Reuben

Brower óráin szerzett személyes élmény nagyjából ugyanolyan, mint az a hatás, amit az elmélet az irodalom tanítására gyakorolt az elmúlt tíz-tizenöt évben: talán csak indítékaiban volt forradalmibb, terminológiájában pedig megfélemlítőbb ez utóbbi. Viszont a gyakorlatban a növekvő elméleti érdeklődés a visszatérést jelentette a filológiához; ugyanis a nyelvi struktúra vizsgálata előbbrevaló lett a létrejövő jelentéssel szemben: ez még a – a viták leginkább középpontjába került – francia teoretikusokra is jellemző. Foucault első művében, a *Les mots et les choses*-ban a nyelv és a valóság közti (már a címe jelzi) referenciális viszonyt foglalkozik, a problematikát azonban nem a filozófiai spekulációra jellemző terminusokkal közelíti meg, hanem – sokkal pragmatikusabb módon – a szociológusok és filológusok módszertani újításainak segítségével. Indulásakor Derrida pedig – noha ő sokkal inkább a hagyományos értelemben vett „filozófiai” apparátussal dolgozik – a nyelv tudás és intuíció fölötti empirikus hatalmát hangsúlyozza, amit a Husserl és Saussure nyomán megszülető, nyelvészeti alapú fenomenológiakritikája támaszt alá. Még Nietzsche esetében is – aki állandó referenciális pontja mindezen szerzőknek – a hangsúly a filológus Nietzschére esik az egzisztenciális nihilistával szemben.

Mivégre tehát a sirámok a romlás fölött, a felhívás a megmozdulásra egy közös ellenség föltünése miatt? Úgy tűnik, hogy a visszatérés a filológiához (jelenjen meg akár alkalmi formában, akár masszív öntudatú filozófiai mutációk következményeként) azon garantálnak hitt hipotéziseket rendíti meg, amelyek segítségével az irodalomtanítás működik. Mindennek eredményeként egy megbízható, vagy (még inkább) példaadó, kognitív és (tágabb értelemben vett) etikai funkcióval rendelkező irodalom tekintélye valóban kérdésessé válik. Itt persze olyan visszatérő filozófiai dilemmáról van szó, amely soha nem oldódott meg. A kérdéskör legutóbbi változata, amely még mindig meghatározza meggyőződésünket az irodalom céljairól, az esztétika mint független diszciplína felemelkedéséhez, vagyis a XVIII. század végéhez köthető. Az irodalom (mint művészet), az episztemológia és az etika közötti kapcsolat körülbelül Kant óta az esztétika elméletének hordaléka: ezért tanítjuk az irodalmat esztétikai funkcióként, hogy onnan oly könnyedén léphessünk át a vitathatatlanul hozzá kapcsolódó önismeret, vallás és politika szférájába.

Az esztétika eredete és fejlődése sokkal inkább köszönhető a személyiség- és természet-, mint a nyelvfilozófusoknak. Nem is sikerült elérnie csodálatra méltó célját: egyesítenie a kogníciót a vágyat és az erkölcsant egyetlen szintetikus itéletté. Bate professzor magától értetődőnek tartja fent említett cikkében, miszerint a „Kanthoz való fordulás” elegendő ahhoz, hogy félretehessük a David Hume-féle, nyelvészeti motivált szkepticizmust. Nem a filozófia, hanem az irodalom professzorai által teljes mértékben elfogadott nézet visszhangzik soraiban. Vajon *Az ítélőerő kritikájának* saját – Schiller és követői által leegyszerűsített – verzióitól elkülönített olvasása megerősítené-e ezt az állítást? Természetesen körültekintőbb vizsgálódásokra van szükség: a kortárs irodalomelméletben elindult e régóta időszerű folyamat.

Az irodalomelmélet teszi föl a megkerülhetetlen kérdést: kompatibilisek-e az esztétikai értékek az ezen értékek alapjául szolgáló entitásokat megképző nyelvi struktúrákkal? Ezek a problémák, amelyek mindig ott motoszkáltak az írók és filozófusok fejében, vagy a retorika ambivalens elutasításának abban a pillanatában kerültek előtérbe, amikor ez addig so-

ha nem tapasztalt mértékben tisztult le majd került használatba, vagy a – retorikai trópusokból a grammatika esztétikai semlegességébe átsugárzó – tekintélyes esztétikai kötelesség asszimilációja során. Semmiképpen sem megalapozott állítás az, hogy az esztétikai értékek inkompatibilisek a nyelvi struktúrákkal. Ami kijelenthető az az, hogy kompatibilitásuk (vagy e tulajdonságuk hiánya) nyitott kérdés kell, hogy maradjon, illetve az, hogy egészségtelen az a mód amiként az irodalomtanítás késő XIX. századi kezdetei óta elzárkózott a problémától, mégha a legjobb szándékok motiválták is. Szintén el kellene fogadnunk azt is (nem így van), hogy az irodalmi oktatásnak e kérdéskör égisze alatt kellene helyet találnia.

Ha tisztán módszertani szempontból vizsgáljuk a témát, ezt nem is volna nehéz elérni. Olyan változásokat vonna maga után, amelyekben az irodalmat nemcsak történeti és humán tárgyként tanítanák, hanem – a hermeneutikát és a történelmet megelőzve – retorika illetve poétikaként. De az intézményi ellenállás egy ilyen lépéssel szemben valószínűleg leküzdhetetlen. Tegyük föl, hogy az angol tanszékek – a saját kutatási területükön kívül minden mászt szolgáló – óriás szervezetekből kisebb egységekké alakulnak a szakmai specializáció jegyében: ez az, amit Bate professzor helytelenít. Az irodalomtanítás alapvető okán is szükséges változtatni: távolodjunk el a kulturális felsőbbrendűség kívánalmaitól (amelyek egyébként – a legújabb analízis szerint – mindig a vallási hit néhány formáján alapulnak) a kétely alapelve – a kifejezés legtágabb filozófiai értelmében sokkal kevésbé tudományos mint kritikai – felé. Könnyen belátható, hogy valószínűleg miért nem fognak az efféle változások bekövetkezni.

A kritika szelleme oly rég kiszabadult a palackból, hogy többé már nem lehet figyelmen kívül hagyni létezését. Azok pedig, akik tagadják az elméleti faragatlanság bűnét, nem remélhetik többé, hogy lelkiismeretük valaha is tiszta lesz. Meg persze a terroristák sem – viszont ők elsőként sohasem erre tartanak igényt.

Domokos Tamás fordítása